

A középkori egyházi intézmények gazdálkodása

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Szent István államszervező tevékenységének következtében az egyik legnagyobb változás a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása volt. Ebben a folyamatban az 1000 körül elinduló egyházszervezés is kulcsszerepet játszott, a magyarság számára korábban ismeretlen egyházi tulajdon is ekkor kezdett kialakulni. A király által alapított püspökségek jelentős birtokokat kaptak, hiszen feladataik közé tartozott a kereszténységgel épphogy ismerkedő nép térítése, lelkigondozása, az ebben résztvevő egyháziak ellátása, de a területükön épülő templomok liturgikus könyvekkel való felszerelése is. Emellett az egyházaknak adott birtokok fejében az adományozó elvárta, hogy érte életében, s főképp halála után imádkozzanak, miséket és zsolozsmákat mondjanak, remélve, hogy ezáltal könnyebben jut be az örök dicsőségbe. Még inkább elvárták ezt a szerzetesektől, akiknek feladata a szüntelen imádkozás és engesztelés volt. Az évszázadok folyamán a viszonyok természetesen sokat változtak, a társadalom átalakulása a birtokadományok méretére és összetételére is kihatással volt. A püspökök egyre inkább egy szintre kerültek az ország főuraival, mind jövedelmeiket, mind politikai súlyukat tekintve. A püspökök mellett kialakuló káptalanok idővel szintén igényt tartottak saját birtokokra, hogy az ezekből származó jövedelmekkel önállóan rendelkezhessenek. A XIII. században pedig a korábbi, nagy birtokokkal rendelkező monasztikus rendek népszerűsége fokozatosan csökkent, mellettük új rendek jelentek meg, melyek eleve elutasították a földbirtokok elfogadását. A koldulórendeket tehát – legalábbis a XV. századig – másként kellett támogatnia azoknak, akik lelkük üdvösségére gondolva alamizsnát akartak adni nekik.

A püspökök

A püspöki gazdálkodás bevételei három csoportra oszthatók: 1. az egyházi jövedelmek, 2. a földesúri jövedelmek, 3. az egyéb jövedelmek. E három típus közül az *egyházi jövedelem* volt a legjelentősebb, melyet a tized formájában szedtek be. Tizedszedés alá esett a bor, a gabona, az állatok közül a bárány, ritkábban a sertés, illetve a méhkasok, sőt az urbáriumok tanúsága szerint olykor a házi szárnyasok (csirke, lúd, kacska). A gabonára kivetett dézsmát úgy szedték

be, hogy a tizedként kivett kévéket a dézsmaszedők eladták és a készpénzzel számoltak el. A bortizedeknek egy kisebb hányadát természetben szedték a püspöki háztartás szükségleteire, a döntő hányadát azonban előre meghatározott éves összegért tizedbérlőknek adták bérbe. Ezek között mind világi főurakat, mind egyházi személyeket, sőt városokat is találunk. Az egri egyházmegyében például Eperjes, Bártfa és Szeben közösen vette bérbe nem csak a bortizedeket, hanem a gabona tizedelésének a jogát is. Az állat tizedeket rendszeren természetben szedték be, de pénzzel is meg lehetett váltani.

A tizedszedés joga kezdetben egyedül a püspököt illette, de az egyes egyházmegyékben a XII–XIII. század folyamán e jogon megosztott a püspök és a káptalan. Az esztergomi egyházmegyében a XII. század közepétől külön birtokolt az érsekség és a káptalan, s 1156-ban a káptalan bizonyos falvak tizedszedési jogát is megkapta az érsektől. Az egri egyházmegyében a tizedátengedésre vonatkozó első adat 1216-ból származik, amikor a püspök a szerencsi kerület tizedjövedelmeit átengedte a káptalannak, majd a XIII. század közepe táján, még 1275 előtt lemondott csaknem az összes bortizedről is a káptalan javára, kivétel csak a zsombolyi főesperesség, valamint a Patak melletti Nagyolaszi volt. Minthogy e jövedelem igen tekintélyes volt, nem csodálkozhatunk, hogy az egri püspökök többször is megpróbálták kétségbe vonni a káptalannak ezt a jogát, s a két fél közötti jogvita csaknem kétszáz évig tartott. A helyzet a XV. század végére úgy oldódott meg, hogy a továbbiakban a püspök szedte a bortizedeket az egyházmegye legjobb szőlőtermő vidékein, a káptalannak pedig megmaradt a többi. Hasonló, de rövidebb idő alatt nyugvópontra jutó vita és per keletkezett a XIII. században a budai tizedek körül egyfelől a veszprémi püspök, másfelől a pesti, majd budai plébános, valamint a péterváradi ciszterci apátság között.

A földesúri jövedelmek egyrészt a kiterjedt püspöki birtokokból származtak, de ezeken kívül voltak még más ingatlanok, és hasznos hajtó javak is. A püspököt, mint földesurat a feudális járadék három formája illette meg: a *census*, a *munera* és a *servitium*. A pénzben beszedett census kivetési alapja a jobbágytelek volt, melyet a mezővárosok egy összegben fizettek. A *munera* a földesúrnak adandó természetbeni ajándékot jelenti, beszolgáltatásának határnapja általában Karácsony, Húsvét, Pünkösd, valamint Szt. György és Szt. Mihály napja volt. A *servitium* a munkajáradék, ez azonban nem volt jelentős, évente mindössze néhány napot tett ki. A földesúri jövedelmek közé kell sorolni a különféle taxákat (*taxa ordinaria*, *regia* és *extraordinaria*), melyek valójában a királynak járó adónak, a *dicának* a földesúr részére átengedett része, s így értelemszerűen pénzben folyt be.

Az egyes egyházmegyék főpapjainak birtokai rendkívül eltérő méretűek voltak. A leggazdagabbnak számító esztergomi érsek a XII–XIII. században csak Esztergom vármegyében 12 falut birtokolt, de ezen kívül több tucat falva volt Bars, Hont, Komárom, Nyitra és Pozsony vármegyében is. Az egri püspök birtokait összeíró 1261-es, IV. Béla által kiadott oklevélben pedig 71 falu szerepel. Ezzel szemben az erdélyi püspök a XIII. században csak három falut birtokolt teljes egészében, többi, udvarházas birtokai elszórtan feküdtek egyházmegyéje területén, de azon kívül is. A nyitrai püspök birtokai szintén jóval kisebbek voltak.

Az egyéb hasznot hozó birtokok közé kell sorolni a szőlőket, a malmokat, a vámokat, köztük a sóvámokat, a réveket, a halászhelyeket, és halastavakat, valamint a későközépkorban a különböző telkeket és házakat.

Az egyéb jövedelmek közé olyan nem rendszeres bevételek tartoztak, mint a királytól ajándékként vagy segélyként kiutalt összegek, melyeket a főpap gyakran az uralkodónak tett szolgálataiért kapott. Az egyes egyházmegyék jövedelmeit illetően a XII. századtól ismerünk olyan kimutatásokat, melyek lehetőséget adnak az összehasonlításra. Erre vonatkozó források maradtak fenn 1184-ből, a XIV. század elejéről, 1388-ból és 1525-ből.

Egyházmegye	Jövedelem márkában
Esztergomi	6000
Egri	3000
Kalocsai	2500
Csanádi	2000
Erdélyi	2000
Veszprémi	1700
Pécsi	1500
Zágrábi	1500
Nyitrai	1100
Győri	1000
Váradi	1000
Váci	700
Zárai	500
Spalatoi	400
Összesen	24900

1. ábra: Az egyházmegyék jövedelme 1184-ben

A középkor végén, egy évvel a mohácsi csatavesztés előtt a Velencei Köztársaságnak küldött követjelentésből ismerjük a magyar egyházmegyéknek, illetve egyházfőknek az előző két évtizedben elért átlagjövedelmét.

Egyházmegye	Jövedelem aranyforintban
Esztergomi	35000
Váradi	26000
Pécsi	25–26000
Egri	22000
Kalocsai	20–22000
Zágrábi	18–20000
Győri	13–14000
Veszprémi	10–12000
Váci	4–5000
Nyitrai	4000
Csanádi	3000
Szerémi	2500–3000
Összesen	182500–192000

2. ábra: Az egyházmegyék jövedelme 1525-ben

A szerémi püspökséggel kapcsolatban a követ megjegyzi, hogy a török miatt ennyire kevés, egyébként nagyjából a kétszerese lenne. A veszprémi püspökség készpénzbevételei 1524-ben 5–6000 forintot tettek ki, s nagyjából ugyanennyi folytathatott be a termények értékesítéséből, vagyis egész jövedelme körülbelül valóban megegyezik a követjelentésben szereplő összeggel.

Az egyes egyházmegyék jövedelemviszonyait közvetve tükrözi az 1498. évi dekrétum (20. tc.) is, melyben a főpapok bandériumállítási kötelezettségéről rendelkeztek. Eszerint az esztergomi érsek két, a kalocsai érsek és az egri, pécsi, váradi, erdélyi és zágrábi püspök egy-egy bandériumot kellett kiállítson, a győri, a váci és a veszprémi 200–200 lovast, a csanádi százat, a szerémi és a nyitrai pedig 50–50-et. A kötelezettség ugyanakkor nem jelentette azt, hogy valóban ennyit is állítottak ki, hiszen gyakran az egész püspökség teljes bevétele is kevés lett volna a zsold kifizetésére.

A püspökök, püspökségek tényleges bevételeiről sajnos alig áll forrás a rendelkezésünkre. Szerencsés kivételnek számítanak két egri püspök, Bakócz Tamás és utódja, Estei Hippolit számadáskönyvei a XV. század végéről és a XVI.

század elejéről. Még ha tudjuk is, hogy a kimutatások nem teljesek, az arányok, illetve azok változásai akkor is sokatmondóak.

	1493	%	1495	%	1503	%	1507	%
Egyházi jövedelem	18256	87,6	19621	66,6	15265	92,7	14884	93,0
Földesúri jövedelem	1359	6,5	6022	20,5	1052	6,4	750	4,7
Egyéb jövedelem	1225	5,9	3803	12,9	153	0,9	359	2,3
Összesen	20840	100,0	29446	100,0	16470	100,0	15993	100,0

3. ábra: Bakócz Tamás és Estei Hippolit egri püspökök jövedelmei
(az összegek aranyforintban értendők)

A püspökök ezekből a bevételekből fedezték a püspöki udvar ellátási költségeit, a püspök szolgálatában álló személyek fizetését, a személyzet ruházkodási kiadásait, ebből finanszírozták az építkezéseket, bizonyos igazgatási és a birtokokkal összefüggő kiadásokat, egyházi szertartások különféle költségeit (pl. az énekesek fizetését). A jövedelem legnagyobb része (60–70 %-a) pl. Bakócz püspöksége idején közvetlenül a püspök kezéhez került, aminek egy részét készpénzben kapta meg, más részét az ő közvetlen megbízása alapján fizették ki saját szükségletei kielégítésére.

Habár egyes püspöki jövedelmek magyarországi viszonyok között kimagaslóak voltak, a XIV–XV. századi Európában nem számítottak annak. Feltehetően ennek is köszönhető, hogy a későközépkori főpapok között csak kevés külföldit találunk: a jövedelmek nem voltak elég csábítóak ahhoz, hogy külföldi egyháziak magyarországi javadalmakat kérjenek a pápától.

A káptalanok, plébániák és az alsópapság

A káptalanoknak a középkorban két fajtája létezett: a székeskáptalanok, melyek a püspöki székesegyház mellett működtek, és a társaskáptalanok, melyek elvileg függetlenek voltak a püspöktől. Ugyanakkor a középkor folyamán a legtöbb érseki és püspöki székhelyen létesültek ún. kisebb káptalanok, melyek szervezetileg ugyan társaskáptalanként működtek, de szorosan kötődtek a székeskáptalanhoz, amit az is kifejezett, hogy prépostjaik egyben a székeskáptalan tagjai is voltak. A társaskáptalanok másik csoportja gazdaságát tekintve lényegében ugyanúgy

működött, mint a monostorok, ezért ezeket külön nem tárgyaljuk, az alábbiakban csak székeskáptalanokról lesz szó.

A káptalanok jövedelmei kezdetben nem különültek el a püspökétől, ez csak a XII. század folyamán következett be. Ahogy a káptalanok fokozatosan önkormányzatot gyakorló testületté váltak, üléseiknek témái úgy váltak egyre inkább gazdasági jellegűekké. Esztergomban a XIV. században már szó sem esik ájtatosságokról, a pozsonyi káptalan ülésein pedig a bevételek elosztása, az egyes stallumokhoz tartozó kulcsok megállapítása és az ezekhez kapcsolódó ügyek domináltak. Hasonló képet tükröznek a zágrábi és a váradi káptalan statútumai is. A kanonoki szerep felfogásának az értelmiségi lét felé mutató változása azonban megakadályozta, hogy a kanonokok pusztán egyházi birtokosokká váljanak.

Amint a püspökök birtokairól szólva már említettük, a XII–XIII. század folyamán gyakorlatilag minden egyházmegyében bekövetkezett a püspöki és a káptalani birtokok elkülönülése. Egyes helyeken megmaradt a püspöki birtokok túlsúlya, mint pl. Esztergomban vagy Egerben, de előfordult az is, hogy a káptalan birtokai voltak kiterjedtebbek, amint ezt az erdélyi püspökség példája mutatja. A káptalani birtokok a XIII. századtól felbukkanó források tanúsága szerint vásárlások és hagyatékok, illetve kegyes adományok útján is gyarapodtak. Ez utóbbiak alkalmanként közvetlen pénzbevételt is jelentettek a káptalanok számára, de megjegyzendő, hogy az efféle adományok és hagyatékok rendszerint meghatározott oltárok javadalmazását szolgálták. További jövedelemforrást jelentett az egyházi testületek hiteleshelyi tevékenysége is, ennek nagyságáról azonban nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok.

A XIII. századtól, de még inkább a későközépkorra szokássá vált, hogy a káptalan tagjai, a kanonokok javadalmaikat saját “értelmiségi” életformájuk, tanulmányaik és tudományos tevékenységük finanszírozására fordították, liturgikus kötelezettségeik teljesítését pedig helyettesekre, prebendáriusokra bízták. Ezeknek a helyetteseknek a fizetését a stallumok jövedelmeinek meghatározott hányadából fedezték. Mivel azonban ez nem minden esetben volt valóban elegendő a tisztes megélhetéshez, a kanonokok és a prebendáriusok között többször okozott feszültséget.

A szintén az egyházi középréteghez tartozó plébánosok jövedelemviszonyai rendkívül nagy szórást mutatnak. Nyilván nem biztosított ugyanolyan életszínvonalat egy kisebb mezővárosi plébánia, ahol a plébános a maga számára a tized negyedét, az ún. kvartát tarthatta meg, mint egy olyan városi, ahol a plébános kiváltságai közé tartozott a beszedett tized megtartása. A középkorból egyetlen olyan forrás maradt fenn, melyből többé-kevésbé az egész országra vonatkozóan képet alkothatunk

a tizedjövedelmek nagyságát illetően. Ez a forrás az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék, mely elvileg minden magyarországi, a pápai tized megfizetésére kötelezett egyházi javadalmat tartalmazott, de sajnos csak hiányosan maradt fenn. A rendelkezésre álló adat tanúsága szerint egy átlagos falusi plébánia jövedelme kb. 1 márka volt, ami után a plébánosok 6 garas adót fizettek. A mezővárosok átlagos jövedelme nem határozható meg ilyen módon, inkább csak összehasonlításként: az esztergomi érsekséghez tartozó Bars főesperese 3 márka után 18 garast fizet, az egri egyházmegyében fekvő Vizsoly 24–32 garast, a pécsi egyházmegyében Siklós (báni dénárrol átszámítva) 32 garast, a püspöki székhely Csanád plébániája viszont csak kb. 11 garast adott. A négy váradi plébánia jövedelmei valamivel magasabbak az előzőeknél, de egymás között is nagy eltérést mutatnak: a Szt. Márton egyház plébánosa évente átlagosan 28, a Szt. Léleké 33, a Szt. Jakabé 100, a Szt. Kereszté pedig nem kevesebb, mint 160 garast fizetett.

Az egyes plébániák gazdasági életképessége fontos szempont volt, amit minden új plébánia alapításakor érvényesítettek is. A hívek lelki igényeinek kielégítése mellett figyelembe kellett venni az új plébánia várható jövedelmeit, de legalább ilyen súllyal esett a latba a korábbi anyaegyház érdeke. Jó példa erre az 1156-ban alapított Bars megyei Barátka plébániájának alapítása éppúgy, mint a több, mint 150 évvel későbbi sánkkápolnai (Gömör m.) eset. Ez utóbbival kapcsolatban 1324-ben arról értesülünk, hogy kb. 15 évvel azelőtt a helybéli nemesek a turóci anyaegyháztól való távolságuk miatt építették a kápolnát, mely körül temetőt is létesítettek. A templom papja néhány évvel később már szerepel a pápai tizedjegyzékben, és 6, illetve 9 garast fizetett. Az érsek mindkét esetben fenntartotta a régi anyaegyház jogát a jövedelem bizonyos hányadára.

Nemcsak a hierarchiában, hanem jövedelmeiket tekintve is a klérus alsó részén foglaltak helyet az oltárigazgatók, káplánok és egyéb klerikusok. Az ő – rendszerint nagyon szerény – megélhetésüket részben a káptalanok és a plébánosok által nekik juttatott fizetés, valamint a különféle kegyes adományok és alapítványok, továbbá a szolgálataikért (pl. temetéseken és az azokhoz kapcsolódó más liturgikus cselekményeken való részvételükért) alkalmanként adott összegek biztosították.

Kolostori gazdálkodás

A XI. század elejétől Magyarország területén egyre gyarapodott a különféle szerzetesrendek kolostorainak száma. Kezdetben csak az uralkodók jelentek meg alapítóként a XI. század második felétől, s még inkább a XII. század

elejétől azonban egyre nagyobb számban találhatunk magán alapításokat is. A XIII. században monastorokat már viszonylag szerény jövedelmű nemzetségek és családok is alapítottak, ami természetesen kihatott e kolostoroknak mind az épületeire, mind a birtokaira. Nem véletlen, hogy az ilyen kis birtokokkal rendelkező, mindössze néhány szerzetessel működő apátságok a tatárjárás után fokozatosan elsorvadtak, s a XIV. század közepét közülük alig néhány érte meg. A XIII. században emellett a koldulórendek és a pálosok megjelenése jelentett változást és új szint a kolostori gazdálkodás rendszerében – miközben természetesen a korábbi monasztikus rendek birtokai és gazdálkodása is átalakult, a naturális gazdálkodásról fokozatosan áttértek a pénzgazdálkodásra.

1. A monasztikus rendek

Az államalapítással egyidőben jelent meg Magyarországon az egyházi birtok másik formája is, tudniillik a monostori birtok. Az 1000 körüli időben ez egyet jelentett a bencés apátságok birtokaival, de a középkor későbbi századaiban jónéhány más szerzetesrend is megtelepedett az országban, melyeknek szintén megvolt a maguk sajátos birtok- és jövedelemigénye.

A monasztikus (bencések, ciszterciek, premonstreiek, valamint ágostonrendi kanonokok különféle kongregációi) és a lovagrendek (johanniták, templomosok) jövedelmei jórészt nagyterjedésű földbirtokaikból származtak, de már a XI. században is találunk példát más típusú jövedelmekre, elsősorban természetesen a nagy apátságok esetében. A lovagrendek magyarországi birtokai ráadásul elsősorban e rendek szentföldi tevékenységének támogatását szolgálták, így az itteni jövedelmeiket elsősorban pénzre igyekeztek váltani. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a fehérvári johannita rendház és ispotály a Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa volt egészen a középkor végéig. Ebben az esetben a birtokok az ispotály céljait is szolgálták.

A legnagyobb és leggazdagabb bencés apátságok alapítása még a XI. századra nyúlik vissza és királyi alapításhoz köthetők. Pannonhalma, Pécsvárad, Tihany, Szekszárd, Garamszentbenedek, Somogyvár vagy Kolozsmonostor birtokaihoz egyetlen későbbi apátsági birtok sem mérhető. A naturális gazdálkodás körülményei között az uralkodók igyekeztek úgy ellátni az általuk alapított apátságot birtokokkal, hogy azok az év minden szakában minden szükségeset saját birtokaikról kaphassanak meg. Ezért jutott például nemcsak dunai, hanem tiszai halászhelyekhez is a garamszentbenedeki vagy a pannonhalmi monostor. A birtokok között voltak földesúri magángazdaságok, szőlők, malmok, de rév- és

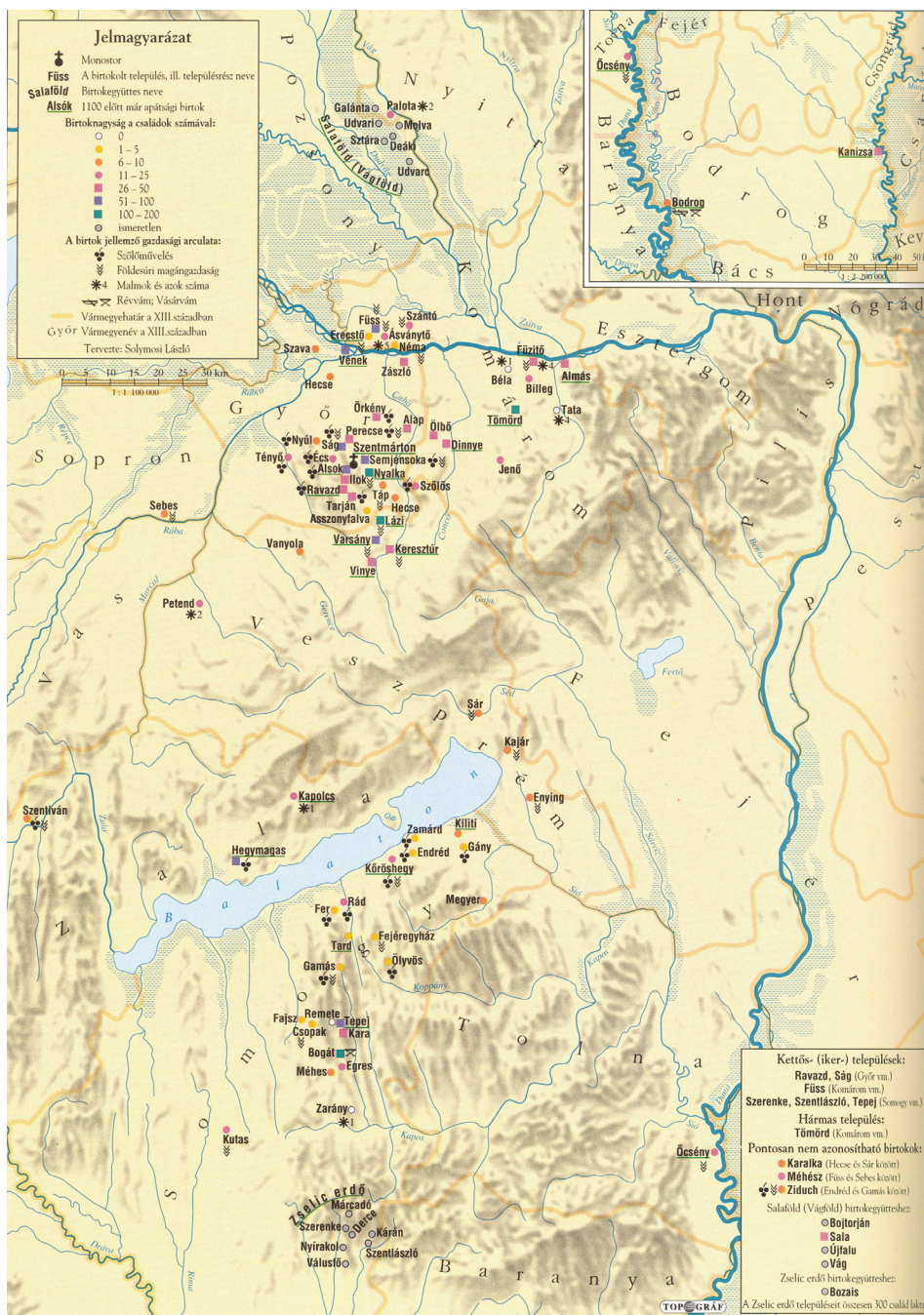
vásárvámok is. A szolgálónépek között voltak udvarnokok, szántók, szőlőművesek, lovasok, halászok, különféle kézműves mesterségeket űzők (pékek, szakácsok, kovácsok, szűcsök, stb.), de szakrális rendeltetésű népek is, mint harangozók, torlók és kápolnavivők.

A pannonhalmi apátság birtokainak legrészletesebb összeírása az 1238 táján készült Albeus-féle összeírás. Az ebben felsorolt birtokok döntő többsége négy tömbben helyezkedik el: egy nagyobb birtoktest található az apátság körül Győr, Veszprém és Komárom vármegyében, egy másik pedig Somogyban, a Balaton és a Kapos közötti dombvidéken, továbbá egy kisebb szintén Somogyban a Zselic-erdőben, a negyedik pedig a Vág mentén, Nyitra és Pozsony vármegye határán.

Az apátság körüli birtokok népessége a XIII. század első harmadában meglehetősen nagy volt, a nyalkai (hímedi) uradalmi központban 193 háznép lakott, Véneken 70 halászt, a két Ságon pedig 67 különféle foglalkozású háznepet találunk. Az uradalomban alig volt olyan falu, ahol a családok száma ne érte volna el a 30-at. Nyalkán, melyet az apátság még Szt. Istvántól kapott 1005 körül, az Albeus-féle összeírás szerint a következő népek laktak: 20 háznép lovas jobbágy, akik saját lovukkal szolgáltak, és feladataik közé tartozott továbbá egy hordó bor szállítása Zalából vagy Somogyból. Ezen kívül minden háznép tartozott aratni két képét, egy nap szénát kaszálni és egy nap aratni, Szt. Márton ünnepén egy vödör gabonát és egy vödör sört, valamint közösen egy harmadfű tinót adni. Évente egyszer tartoztak az apátot megvendégelni egy harmadfű tinóval, tyúkokkal, ludakkal, borral, méhsörrel, kenyérrel, szénát és gabonát pedig adniuk kellett elégségesen. Ha az apát nem száll meg náluk, akkor mindezt kötelesek a monostorba vinni. Feladatuk még saját kocsijukon és állatukkal követ és zindelyt szállítani a monostor számára, és őrizni az apát udvarát. A lovasokon kívül lakott még Nyalkán 56 háznép udvarnok, 16 háznép szakács, 22 háznép lovas szolgál (ezek kötelesek voltak a monostor megrakott szekereit saját lovaikkal fuvarozni az egész országban), 6 háznép szűcs, 6 háznép esztergályos, 3 háznép mosó, 7 háznép tárnok, 4 háznép csősz, 9 háznép pék, 6 háznép varga, 10 háznép márcadó, 23 háznép kovács és 5 háznép ács. Az apátság zselic-erdei birtokain ugyanebben az időben 300 család volt, az összeírásban pedig összesen 2700 háznép és 658 ekeföld szerepel.

A pannonhalmi apátság már az alapító Szt. István királytól megkapta a pozsonyi vám harmadát, valamint a somogyi tizedeket, a XIII. század elején pedig övé volt a bodrogi rév és vásárvám is.

A korai bencés apátságok – ellentétben egyes nyugat- és észak-európai területekkel – általában nem vettek részt az ország lakatlan területeinek

4. ábra: A pannonhalmi apátság birtokai (Forrás: Solymosi, 1996.)

betelepítésében. Kivétel ez alól a garamszentbenedeki apátság, mely az alapító I. Géza királytól Bars vármegye északi részén nagy kiterjedésű lakatlan területet kapott. Az apátság telepítő tevékenységének emlékei a vidék bencésekhez köthető patrocíniumai, köztük a birtoktest központjának, Keresztúrnak a titulusa.

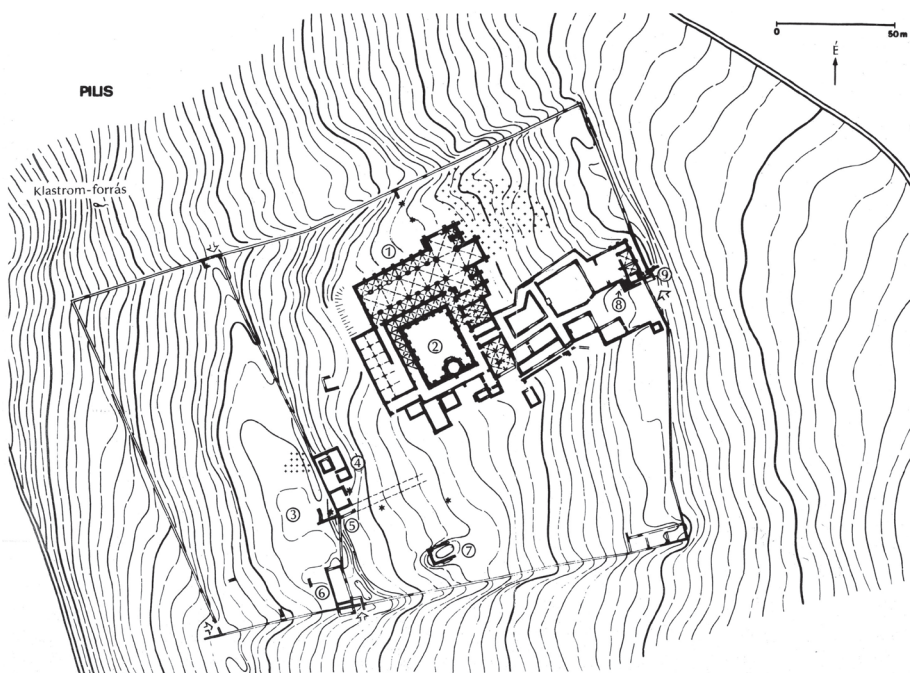
Ilyen nagy földbirtokokat már a XI. században is csak az uralkodó adhatott, a század közepétől megjelenő magán alapítású monostorok (pl. Zselicszentjakab, Százd) birtokai a fentebb ismertetettnek a töredékét tették ki, szerkezetük azonban hasonló volt. A méretkülönbség mellett volt azonban egy másik különbség is, ami a középkor későbbi századaiban is jellemzi a magánalapítókat: a monostorok ellátására nem öröklött, hanem szerzett birtokaikat rendelték.

A XII. század első felében amellett, hogy a főúri nemzetségek egyre nagyobb számban alapították meg saját családi vagy nemzetségi monostoraikat, új szerzetesrendek is megjelentek Magyarországon. A hagyomány szerint II. István 1030 körül alapította a premontreiek váradhegyfoki prépostságát, II. Géza pedig 1042-ben a ciszterciek cikádori (ma Bátaszék) apátságát. A két rend közül gazdasági szempontból az utóbbiak érdekesebbek, a premontreiek ugyanis lényegében a bencésektől már ismert birtokszerkezetet követték, a különbség csak annyi volt, hogy birtokaik mérete általában kisebb volt (nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkezett Váradhegyfok, Lelesz, Jászó, Ság és Bozók prépostsága). Következett ez egyrészt a XII. században lezajló társadalmi és gazdasági változásokból, de abból is, hogy az alapítók döntő többsége magánföldesúr volt. Az egyébként is igen kis számú monostorban élő ágostonrendi kanonokok birtokait alig ismerjük, mivel a rájuk vonatkozó források jelentékeny része elveszett. Annyi azonban a megmaradtak alapján is kijelenthető, hogy nem lehettek túlságosan kiterjedtek.

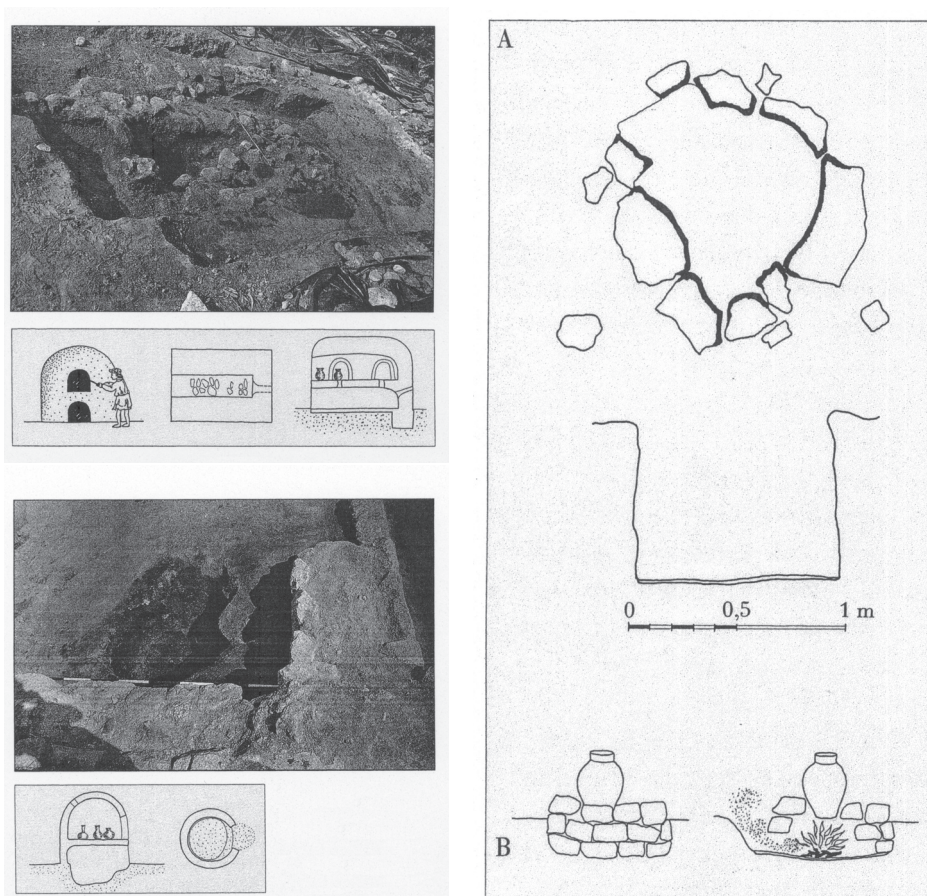
A ciszterci rend születésének helyén, Burgundiában a még művelés alá nem vont területeken (mocsaras, erdős vidékeken) telepedett meg. Gazdálkodásuk alapegysége a *grangiának* nevezett majorság volt, jobbágyfalvakat nem fogadtak el, a földek műveléséhez szükséges munkaerőt a rend *conversus* tagjai biztosították. Ez a rendszer működőképes volt mindenhol és mindaddig, ahol és ameddig megfelelő számban léptek be laikus testvérek a rendbe. A közép-európai térségben azonban a ciszterciek már korán szembesültek a munkaerőhiánnyal. Ennek tudható be, hogy 1203-ban a rendi nagykáptalanon engedélyezték a cseh-, lengyel- és magyarországi apátságoknak bérmunkások foglalkoztatását. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy éppen ebben az időszakban a nyugat-európai apátságok is egyre nagyobb mértékben álltak át a természetes gazdálkodásról a pénzgazdálkodásra, nemigen csodálkozhatunk tehát, ha a magyarországi ciszterci monostorok birtokszerkezete inkább az utóbbira utal. Másrészt a XII–XIII.

században, elsősorban a keleti német és a skandináv területeken alapított ciszterci apátságok szerepet játszottak az ottani telepítő munkában, ám Magyarországon – a heiligenkreuzi (Ausztria) apátság Fertő-tó környéki birtokait és néhány más falut leszámítva – erre sem találunk példát. A rend monostorai közül nagyobb összefüggő birtoktesttel Szentgotthárd és Toplica rendelkezett, de a grangia-rendszer megléte csak az előbbinél igazolható.

A cikádori apátság alapítása után a rend magyarországi terjeszkedése megakadt, s csak a XII. század utolsó harmadában létesültek újabb apátságok, akkor viszont egyszerre több mint egy fél tucat. Közülük ötöt III. Béla király alapított egyenesen a rend franciaországi központjaiból érkező szerzetesekkel. Ezen apátságok többsége jelentőségükhöz mérten feltűnően kis földbirtokot kaptak, viszont annál több pénzbevételre tettek szert. A pilisi apát birtokolta a csütörtökhelyi szárazvám, a győri, az óvári és a pozsonyi vám 1/3-át, a zirci apátot illette a győri vám másik harmada, 1192-ben pedig a cikádori apátság is megkapta az eszéki vám 2/3-át. Két apátság, az egresi és a péterváradi a sókereskedelemben volt érdekelt. 1230-ban az egresi monostor sószállító

5. ábra: A pilisi ciszterci kolostor udvara, az alaprajzon a kovácműhellyel (4.)
(Forrás: Gerevich, 1984.)

6–8. ábra: A pásztói üveghuta feltárt maradványai,
és az olvasztókemencék rekonstrukciós rajzai. (Forrás: Valter, 1994.)

hajóinak kiváltságai szolgáltak mintául más hasonló királyi adományokhoz. Az 1233-as beregi egyezmény évente 3 tömény, vagyis 30000 kocka (zuan) söt biztosított az egresi apátnak. Összehasonlításképpen, a többi Maros menti apátság közül a közeli Rahonca csupán 4000, Kenézmonostora 2000, Bizere *** zuan söt kapott, és a csanádi püspök is csupán 5000 zuannal részesedett. Hatvan évvel az alapítás után ugyan még elképzelhető, hogy építkeztek az egresi ciszterciek, és II. András király (aki egyébként ide is temetkezett) ezt támogatta a hatalmas jövedelemmel, az egresi birtokok viszonylag szerény mérete mégis inkább azt sugallja, hogy valójában a monostor gazdasági alapját a sőjővedelem biztosította. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy szemben pl. egyes észak-franciaországi

apátságokkal, a magyarországi ciszterciek sohasem jutottak sóbányák birtokába, azok a középkorban a nemesfémhányák többségéhez hasonlóan királyi kézben maradtak.

További jelentős jövedelmet biztosítottak egyes ciszterci monostorok számára a nekik adományozott tizedek. Ilyennel rendelkezett a XIII. század elejétől

9. ábra: Üveggyártó műhely ábrázolása egy 15. századi kéziratban

a pilisi apát, 1237-ben pedig a IV. Béla által három évvel korábban alapított péterváradai apátság a jelentős szerémségi szőlőbirtokok mellett megkapta a kelenföldi bortizedeket, ami miatt egyébként hosszan tartó pereskedésbe is keveredett a veszprémi püspökkel. Nyilván ennek a birtoknak az igazgatásában játszott szerepet a monostor budai háza is, melyre 1464-től vannak adatok. (A péterváradai apáton kívül a XV. században volt még budai háza a bencések közül a pannonthalmi, a béli, a tihanyi, a szekszárdi és a szenttrinitási apátnak, valamint a zsámbéki premontrei prépostnak is. A többi kolostor háztulajdonát ld. alább.) A pilisi apátságnak 1254-től említik szőleit és házait Pozsonyban és Dévényben. A három említett apátságon kívül a források Cikádor esetében utalnak még a szőlőművelés nagyobb szerepére.

A ciszterci apátságok közül Szentgotthárdról és Pásztórol feltételezhető, Pilisről pedig a régészeti leletek alapján állítható, hogy fémfeldolgozással is foglalkozott. Pilisen erről tanúskodik az apátság külső udvarát borító 1 m vastag salak réteg, valamint a közeli Kiskovácsi épületegyüttese, mely feltehetőleg az apátsághoz tartozó közeli grangia volt. A pásztói apátságban kovácműhely és üveghuta maradványai kerültek elő a feltárás során.

Bizonyára éppen az itt vázolt birtokszerkezet is oka volt, hogy a ciszterci apátságok alapítói között alig találunk mást, mint uralkodót. A magán alapítású monostorok birtokai néhány falura és pusztára terjedtek ki, amelyek jövedelme nagyságrendekkel lehetett kisebb a nagy apátságok bevételeinél. Nem véletlen, hogy az ábrahámi monostor szegénységét külön kiemeli a XV. századi vizitátor.

2. A pálosok és a kartauziak

A jelentős európai remeterendek közül Magyarországon csak a kartauziak voltak jelen, akik első perjelségeiket a XIII–XIV. század fordulóján alapították a Szepességben. Kolostoraik számát tekintve azonban náluk jóval nagyobb jelentőségre tett szert egy magyar alapítású szerzetesrend, a pálosoké, mely a XIII. század folyamán jelent meg.

A négy kartauzi kolostor közül háromnak viszonylag kis birtokai voltak, a remeteközösségek létszáma is alacsony volt. A menedékkövi és a lechnici kolostor néhány szepességi faluban birtokolt, melyeket nagyrészt a környékbeli nemesektől kaptak kegyes adományként, a XIV. és a XV. század folyamán. Az 1450-es évektől a két kolostor közösen birtokolt egy lőcsei telket, melyen több ház és egy kápolna is állt, arra az esetre, ha menekülniük kellene kolostoraikból. A XIV. század végén Hedvig lengyel királynő adományából a lechniciek

sójövedelemre is szert tettek, a XV. század közepén pedig néhány szikszói szőlőt és egy mészárszék jövedelmét kapták meg. E szőlők még később is a birtokukban voltak, s 1472-ben szomszédjuk a menedékkövi kolostor szőlője lett. Végül az 1480-as években Mátyás királytól a menedékköviévi 24, a lechniciek 18 forintos járadékot kaptak. A XV. század végén arról értesülünk, hogy András menedékkövi perjel a kolostor szomszédságában egy halastavat építtetett.

Kicsit összetettebb képet mutatnak a Dörögdi Miklós egri püspök által alapított tárkányi perjelség birtokai. A kolostor a XIV. századi alapítás óta birtokolt néhány környező faluban, melyekhez a későbbiekben további birtokokat is szerzett (az egyiket, Bátondot a közeli felnémeti pálosokkal közösen bírta). Szintén az alapító jóvoltából jutottak a szerzetesek egy egri kőház birtokába, a XV. század közepén pedig egy egri malmot, majd egy fürdőt is megszereztek. Végül 1507-ben arról értesülünk, hogy a kolostor évi 20 forintért bérbeadta Budán, az Olasz utcában lévő házát.

Az adatok arra utalnak, hogy a XV. századtól e kolostorok egyre nagyobb arányban jutottak pénzjövedelmekhez, sőt a század végén a két szepességi kolostor közvetlen pénzjáradékot is kapott.

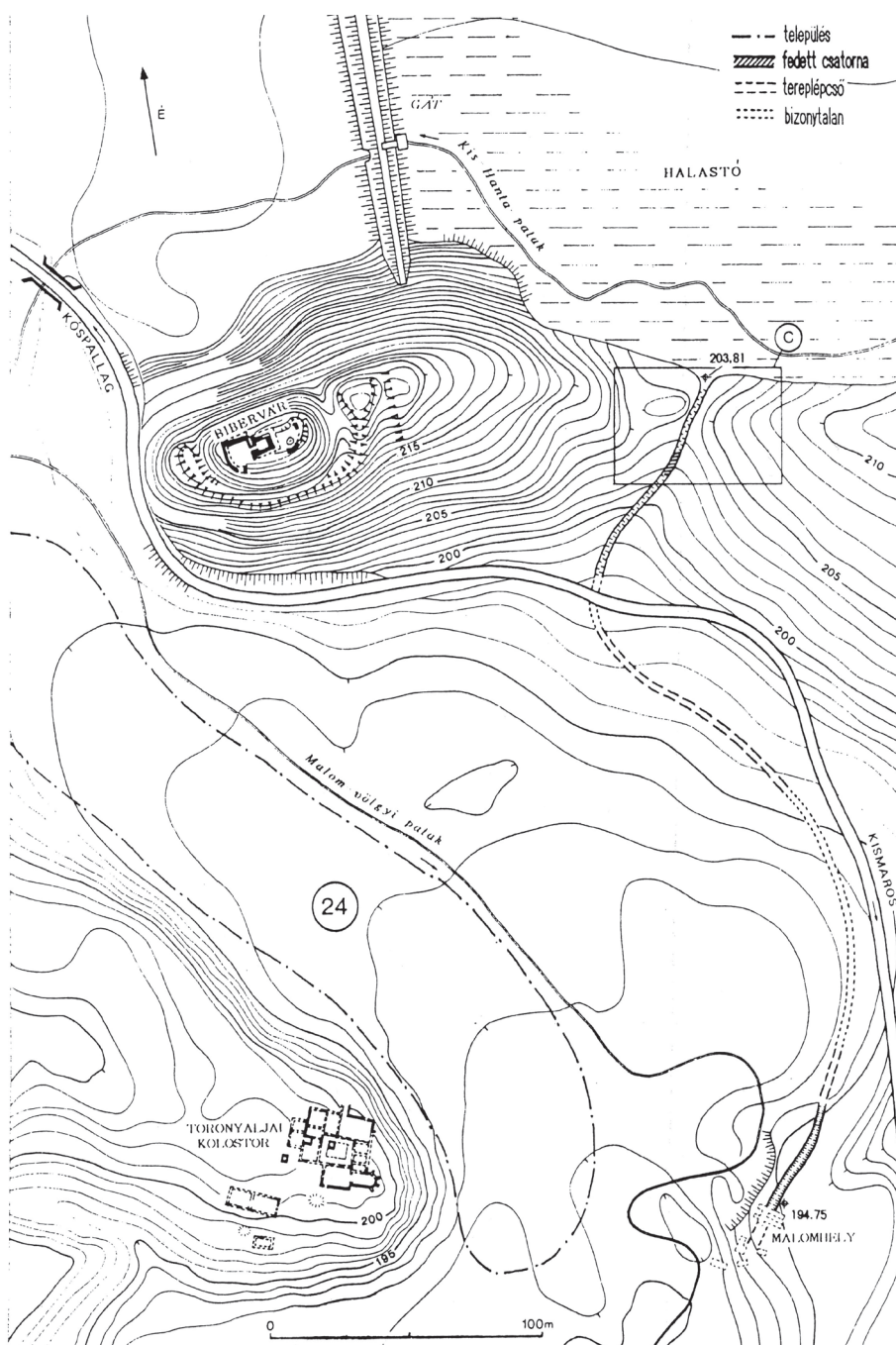
A fentiektől gyökeresen eltért a negyedik kartauzi perjelség, Lövöld anyagi helyzete. Maga a perjel a Jagelló-korban azon kevés szerzetes-elöljárók közé tartozott, akik bandériumállításra voltak kötelezve. Jövedelmei alapján a kartauzi perjelnek 200 lovast kellett kiállítania, ami a győri, a váci és a veszprémi püspök kötelezettségével azonos. A kolostor jelentős birtoktesteket kapott már az alapításkor, melyek többsége Veszprém, Zala és Somogy vármegyében feküdt. 1402-ben budai házukat is említik. A XV. században több birtokuk kapcsán is perbe keveredtek, ezek közé tartozik a Zala vármegyei Tapolca, mely az ottani kartauzi uradalom központja volt és ekkor emelkedett mezővárosi rangra, valamint a Veszprém vármegyei Ajka, ahol helybéli nemesekkel közösen birtokoltak, s ez vezetett súrlódásokhoz. A perjelségnek két budai házáról is maradtak fenn adatok, az egyikről 1444-ből, a másikról a XVI. század első évtizedéből. A kolostort jelentős adományokkal gazdagította a XV. század második felében Mátyás király és anyja is.

A későközépkor egyik legnépszerűbb rendjévé vált a magyar alapítású pálos rend. Kolostoraik száma a XV–XVI. század fordulóján 80 körül lehetett. Birtokaik azonban általában még a kisebb kartauzi perjelségek birtokmértét sem érte el. Ugyanakkor ezek összetétele egy sajátos gazdálkodási módot tett lehetővé, melyben a XV. század végére egyértelműen meghatározó szerepet kaptak a különféle pénzbeni jövedelmek. Jellegzetessége a pálos gazdálkodásnak, hogy a birtokok ugyan egy-egy kolostor tulajdonában voltak, ám a budaszentlőrinci rendi

központ engedélye nélkül semmilyen ügyükben nem járhattak el, sőt bizonyos esetekben a pálos generális perjel maga intézkedett a kolostorok gazdasági ügyeiben. Ennek következménye lehetett, hogy a megszűnt kolostorok birtokai többször a budaszentlőrinci főkolostor kezén tűnnek fel, mint pl. Kenderes esetében, ahol 1451-ben pálos perjelt említ egy oklevél, később viszont csak a szentlőrinci szerzetesek birtoklására vonatkozó adatokat ismerünk. A rendszer egyébként később, a Mohács utáni időkben is fennmaradt: a török előrenyomulás vagy a protestantizmus terjedése miatt megszűnt kolostorok javait az akkor már főkolostorrá előlépett Pozsony melletti thali kolostorból igyekeztek igazgatni, de legalább a rájuk vonatkozó okleveleket megtartani.

Az átlagos pálos birtok kisebb szántókból, rétekből, gyümölcsösökből, halastavakból, esetleg erdőkből, valamint szőlőkből és malmokból álltak. Ezeknek egy része, a felsorolás elején állók, a kolostor önellátását biztosította, míg a szőlők és a malmok kezdettől fogva biztosítottak pénzbevételt, az idők folyamán pedig egyes kolostorok gazdálkodásának alapjaivá váltak. A XIV. század végétől több pálos kolostor (Budaszentlőrinc, Örményes, Lád, Csátka, Veresmart, Kékes, Szentkereszt és Szentlélek) is feltűnik budai ingatlanok tulajdonosaként, melyeknek egy részétől ugyan a XV. század közepén feltehetőleg megváltak, több ház azonban egészen a város 1541-es elfoglalásáig birtokukban maradt. Ezeket a házakat részben bérbe, részben haszonbérbe adták. Voltak olyan házak is, melyekhez csupán javadalmuk kapcsolódott, vagyis nem voltak az ingatlan tulajdonosai, de valamilyen alapítványnak köszönhetően meghatározott összeggel részesedtek a haszonból. Városi házak Budán kívül máshol is voltak, pl. a thali kolostornak Pozsonyban, a baumgarteninek Sopronban, a diósgyőrinek Miskolcon. A házak egy része a szőlőkhöz és a bortermeléshez is kötődött. Erre bizonyosság Mátyás király egy 1472 júniusában kiadott oklevele, melyben megengedte a diósgyőri pálosoknak, hogy miskolci házukban évente tíz hordó bort mérjenek ki. A kocsmáltatási jog azonban sérthette az adott város polgárainak üzleti érdekeit, amire ugyancsak a diósgyőri példát említhetjük, hiszen alig egy hónappal később, augusztus 1-én Mátyás király meg is tiltotta a pálosoknak a miskolci borkimérést, mivel Miskolc mezőváros polgárai tiltakoztak, azzal érvelve, hogy városukba senki, még a diósgyőri pálosok sem vihetnek be bort. Az ország északkeleti részén a diósgyőri kolostor mellett az újhelyi és a tokaji kolostor rendelkezett nagyobb szőlőbirtokkal, a Dunántúlon pedig a csatkai és a szentpéteri kolostor.

A pénzjövedelem harmadik fontos forrását a malmok adták. Ezeknek egyedi értéke jóval meghaladta a szőlőkét, de többnyire csak egy-két malom volt az

10. ábra: A nosztrai (toronyaljai) pálos kolostor és malom (Forrás: Miklós, 1997.)

egyes kolostorok birtokában. Kiemelkedik viszont az átlagból a ruszakai kolostor öt, a gönci kolostor négy, valamint a toronyalji (nosztrai) és az ungvári kolostor három-három malma. Értéküket mutatja az is, hogy a kolostorok leggyakrabban éppen a malmaik miatt keveredtek perbe a szomszédaikkal.

Többször a malmokhoz kapcsolódva, de önállóan is igen gyakran találunk halastavakat. Ezeknek jövedelme viszonylag csekély lehetett, lényegében a kolostor szükségleteit elégítették ki. Amennyiben felesleg keletkezett, azt nyilván értékesítették, de arra is van adat, amikor az adományozó eleve kikötötte, hogy a felesleget más kolostoroknak kell továbbadni.

Az egész rendnek és néhány kolostornak is jelentős bevételt jelentett a sójövedelem. Zsigmond király adományából a rend évente 300 forint értékű só-t kapott az évente Pünkösöd táján tartandó káptalanra, V. Lászlótól pedig a szerzetesek ellátására kaptak évi 100 forint értékű só-t. Az 1470-es években ezenkívül a kőszegi, a szerdahelyi és a diósgyőri szerzetesek kaptak Mátyás királytól 100–150 forint értékű só-t. A só-t általában világiak szállították el a sókamarákból, akik az értékesítésről is gondoskodtak, és azután a pénzzel számoltak el.

A XV. század utolsó negyedétől megszaporodnak a zálogügyletekről szóló források. Ezeknek egy része olyan hagyatékból származik, amikor a végrendelkező örök alamizsnaként a nála zálogban lévő birtokot adja a pálosoknak, és a tulajdonos – ha teheti – a szerzetesektől váltja azt készpénzért vissza. Az esetek egy másik részében azonban maga a kolostor jelenik meg a zálogkölcson adójaként, ami egyfajta “banki” tevékenységre utal. A kölcsönügyletek sorát egyébként a budaszentlőrinci főkolostor nyitja még az 1440-es években, amikor 2000 forint kölcsönt ad Buda város tanácsának, mely azt a befolyt adóból köteles törleszteni, évi 40 forintos részletekben.

Egyes kolostorok egész birtoktestekkel rendelkeztek, amelyeknél a források nem részletezik a birtokelemeket, de minden bizonnyal nagyrészt szántóföldi gazdálkodást folytattak. Ezek között nagyobb, részben összefüggő birtokkal rendelkezett a ládi, az elefánti és a nagyjenői kolostor. Valójában ebbe a körbe tartoznak azok a pálos kolostorok is, melyeket a XV. század utolsó negyedében vettek át más, monasztikus rendektől (Visegrád, Zsámbék, Csút, Váradhegyfok, Szentjobb).

A fenti példák természetesen a tehetős kolostorokat mutatták be. A pálos kolostorok zöme hasonló birtokszerkezetben, de kisebb jövedelmek felett rendelkezett, vagyis lényegében önellátó volt.

Külön kell még szót ejteni a pálos gazdálkodásnak egy sajátosságáról, tudniillik arról, hogy egyes vidékeken igazolhatóan csoportosan léptek fel, a vikárius több kolostor nevében is tárgyalt, és a birtokok hasznát is legalább

részben közösen élvezték. A Zemplénben fekvő gönci, ruszkai és regéci kolostor igazolhatóan ilyen csoportot alkotott. Nevükben rendszerint a gönci perjel járt el, egy kaszálót pedig, mely korábban a megszűnt Szentháromság-kolostor birtoka volt, közösen birtokoltak. Hasonló viszonyt találunk a közeli diósgyőri és dédesi, valamint a két börzsönyi kolostor, Nosztre és Toronyalja között is.

3. A koldulórendek

A középkori Magyarországon a három nagy koldulórend, a domonkosok és a ferencesek, valamint az ágostonrendi remeték már a XIII. században megjelentek, a domonkosoknak és a ferenceseknek már a tatárjárás előtt magyar rendtartományuk is volt. A negyedik rend, a karmeliták csak a XIV. század második felében alapították első magyarországi kolostoraikat, szervezetileg pedig a középkor végéig a dél-német provinciához tartoztak.

A koldulórendek gazdálkodásáról a szó hagyományos értelmében általában csak a XV. század utolsó harmadától beszélhetünk. De természetesen különféle bevételekre a koldulóbarátoknak is szükségük volt életük és házaik fenntartásához. A kezdeti időszakban a szükséges anyagi javakat valóban koldulással gyűjtötték, főleg a ferencesek. Az egyes kolostorok között ezért szükség volt az alamizsnagyűjtési határok kijelölésére, ezeket a körzeteket hívták a középkorban *terminus*-nak, az alamizsnagyűjtéssel megbízott rendtagot pedig *terminarius*-nak. A magyarországi koldulórendek terminusainak határaitól sajnos nem maradtak fenn források, szórványos adatokból csupán a létükre tudunk következtetni.

A rendi előírások szerint a koldulórendek nem fogadhattak el földbirtokokat, az ingatlantulajdonhoz való viszonyuk azonban igen eltérő volt. A domonkos rend kolostorainak viszonylag jelentős bevételei származtak a kegyes adományokból, melyeknek egy részét ingatlanban kapták meg, majd azt értékesítve jutottak pénzhez. Viszonylag gyakran fordult elő más rendeknél is, de a domonkosoknál talán jellemzőbb, hogy nemesek különféle földbirtokokat úgy hagytak a kolostorokra, hogy mindjárt meghatározták azt az összeget is, amelyért a rokonság visszaválthatta. Azután, hogy a rendi előírások 1474-ben megváltoztak, a domonkosok kezén több fajta birtokot is találhatunk. Ebben az időben vették át a vértesszentkereszti, egykor bencés apátságot, birtokaival együtt, ekkortájt jelennek meg a garai domonkosok egy egész falu birtokosaként, az erdélyi segesvári kolostorban pedig a XVI. században már igazolhatóan külön szerzetes foglalkozott a gazdatiszti feladatok ellátásával. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a közvetlen pénzadomány továbbra is túlsúlyban maradt.

A ferences rendben a XIV. század elején ádáz vita dúlt a szegénység értelmezéséről, mely csaknem a rend betiltásához vezetett. A vita lezárulta után a rend két elismert ágra vált: a konventuális és az obszerváns ágra. A konventuálisok kolostorai földbirtokot ugyan továbbra sem fogadtak el, szőleik és malmaik, ill. a malmokhoz kapcsolódó halastavaik azonban voltak, legalábbis a XV–XVI. századi források erről tanúskodnak, sőt egy esetben még városi házra vonatkozó adatot is ismerünk, 1433-ban ugyanis említik a segesdi ferencesek budai házát. Az obszervánsok ezzel szemben szigorúbban értelmezték a szegénységi fogadalmat, és semmilyen ingatlantulajdonra nem tartottak igényt. Ezzel együtt obszerváns kolostorok is jutottak igen nagy értékű, rendszeres adományokhoz. Erre példa az újlaki (Szerém vm.) kolostor, mely a XV. század második felétől minden évben nagy számú lábasjósza­got kapott alamizsnaként, éppen az országos marhavásár előtt.

Az ágostonrendi remeték magyarországi története jóval kevésbé ismert, de gazdálkodásuk és bevételeik jellege vélhetően nemigen tért el a másik két koldulórendétől. A XV. század végén történetesen az ágostonrendiek is kaptak egy volt bencés apátságot, a Fejér vármegyei Ercsit, melynek ekkor még csak a hasznait élvezték, az 1520-as években azonban már konvent is volt benne.

Irodalom

Egyháztörténet általában

Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II/1–2. Budapest, 1885–1890.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Budapest, 1902–1912.

Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.

Egyházi intézmények birtokaira és gazdálkodására vonatkozó okleveles adatok szinte minden forráskiadványban találhatók, így ezek felsorolásától eltekintünk.

Topográfiai és topográfiai jellegű munkák

- Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Budapest, 1890–1913.
- Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. *Századok* 72 (1937). 417–431.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I–II. Budapest, 1891–1892.
- Romhányi Beatrix, F.: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. I–III. Pest, 1870–1876.
- Ruttkay, Alexander – Slivka, Michal: Kirchliche Institutionen und ihre Stellung in der Wirtschafts- und Siedlungsentwicklung der mittelalterlichen Slowakei. *Archaeologia historica* 10 (1985) 333–356.
- Uličny, Ferdinand: Der Anteil der kirchlichen Institutionen an der Entwicklung der Besiedlung und Wirtschaft der Ostslowakei im 12–16. Jahrhundert. *Archeologia historica* 10 (1985) 357–368.

Egyházmegyék, püspökök, káptalanok, plébániák

- Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekből. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez II/3). Közzéteszi Kandra Kabos. Eger, 1887.
- E. Kovács Péter (kiad.): Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Budapest, 1988.
- Fraknói Vilmos – Lukcsics József (szerk.): Monumenta Romana episcopatus Wesprimiensis I–IV. Budapest, 1902.
- Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. *Századok* 107 (1972).
- Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története I–VIII. Makó, 1930–1947.
- Kerecsy Jenő: Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Budapest, 1910.

- Knauz Nándor: A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei. *Magyar Sion* 1 (1865).
- Kovács Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987.
- Némethy Lajos: Series parochiarum et parochorum... Strigonii, 1885.
- Soós Imre: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.
- Sugár István: Az egri püspökség és káptalan vizafogó szegyei a Tiszán. Eger, 1979.
- Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Szentendre, 2000.
- Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza. Budapest, 1991.

Rendtörténet általában

- A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. I–XIIb. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1902–1916.
- Bunyitay Vince: A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig. A váradi püspökség története az alapítástól a jelenkorig I. Nagyvárad, 1883.
- Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra I–II. Budapest é.n. [1971].
- Csóka J. Lajos: Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn. München, 1980.
- Dedek Crescens Lajos: A karthauziak Magyarországon. Budapest, 1889.
- Deckert, Adalbert OCarm: Die Oberdeutsche Ordensprovinz der Karmeliten nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529. Archivum Historicum Carmelitarum I. Roma, 1961.
- Documenta Artis Paulinorum. I–III. Kézirat. Gyűjt. Gyéressy Béla. Szerk. Tóth Melinda. Budapest, 1975–1978.
- Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Szt. István Akadémia II. oszt. ért. III/3. Budapest, 1943.
- Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
- Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. (Győregyházmegye múltjából IV/1). Sopron, 1939.
- Hervay F. Levente OCist: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos OCist: Ciszterciek. Eszmény és valóság. Budapest, 1991. 470–492.

- Hervay L. Ferenc OCist: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984.
- Karácsonyi János: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Budapest, 1922–1924.
- Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Budapest, 1938.
- Kosza László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1993/1–2. 115–128.
- LeCoulteux, C.: Annales ordinis Cartusiensis 1084–1429, 8 vol. Montreuil, 1887–1891.
- Lékai Lajos OCist: Ciszterciek. Eszmény és valóság. Budapest, 1991.
- Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet* 3 (1945). 20–21.
- Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I.: Levéltári Közlemények III (1925). 100–191; II.: 5 (1927). 136–209; III.: 6 (1928). 87–203; IV.: 7 (1929). 278–311; V.: 8 (1930). 65–111; VI.: 9 (1931). 284–315; VII–VIII.: 10 (1932). 92–123, 256–286; IX.: 11 (1933). 58–92.
- Oszvald F. Arisztid OPraem: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957). 231–254.
- Pfeiffer Miklós: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. In: A Szent-Domonkos rend múltjából és jelenéből. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest, 1916. 177–221.
- Pfeiffer Miklós: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917.
- Regényi Kund: Karmeliták a középkori Magyarországon. In: Capitulum 1. Szerk. Kosza László. Szeged, 1998. 67–82.
- Romhányi Beatrix: Die Pauliner im mittelalterlichen Ungarn. In: Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Szerk.: Elm, Kaspar. Berlin, 2000. 143–156.
- Romhányi, Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: Annual of Medieval Studies at the CEU 1993–1994. Szerk. Sággy Marianne. Budapest, 1994. 180–204.
- Schier, P. X.: Memoria provinciae Hungaricae augustanae. Graecii, 1778.

Egyes kolostorok

- Balogh Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. *Regnum* 6 (1944–1946) [1947]. 21–30.

- Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. Miskolc, 1985.
- Békefi Remig OCist: A cikádori apátság története. Pécs, 1894.
- Békefi Remig OCist: A pásztói apátság története 1190–1702 I. Budapest, 1898.
- Békefi Remig OCist: A pilisi apátság története 1184–1541. Pécs, 1891.
- Belényesy Károly: Pálos kolostorok az Abaúji-hegységen. Miskolc, 2004.
- Brigljević, Ksenija: The Cistercian Monastery and the Medieval Urban Development of Zagreb. In: Annual of Medieval Studies at the CEU 1993–1994. Szerk. Sággy Mariann. Budapest, 1995. 100–107.
- Fraknói Vilmos: A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879.
- Gerevich László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984.
- Gyürky Katalin, H.: A Buda melletti kánai apátság feltárása. Budapest, 1996.
- Gyürky Katalin, H.: Az egykori budai domonkos kolostor. Budapest, 1976.
- Horváth Konstantin: Zirc története. Veszprém, 1930.
- Knauz Nándor (F.): A Garam-melletti Szent-Benedeki apátság. Budapest, 1890.
- Kumorovitz L. Bernát OPraem: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964). 71–73.
- Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923.
- Miklós Zsuzsa: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci könyvek* 8 (1997) 7–154.
- Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996.
- Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget. A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.
- Sümegei József: Bátaszék és környéke a középkorban. In: Bátaszék története I. Szerk.: Dobos Gyula. Bátaszék, 1997. 76–436.
- Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv* 32 (1936). 54–57, 130–135.
- Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Budapest, 1954.
- Valter Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Szentgotthárdi helytörténeti, művelődéstörténeti, honismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981. 29–80.
- Weinrich, Lorenz (kiad.): Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra. Roma–Budapest, 1999.

Zákonyi Mihály: A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. (Művelődéstörténeti Értekezések 50.) Budapest, 1911.

Kolostori gazdálkodás

Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I–II. *MTA II. Oszt. Közleményei* 1 (1952). 325–362; 2 (1953). 69–104.

Györffy György: Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. *Studia Slavica* 5 (1959) 9–74.

Gyulai Éva: Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc, 1995.

Gyürky Katalin, H.: Glasfunde aus dem 13. und 14. Jahrhundert im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica* 23 (1971) 199–220.

Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932.

Knapp Éva: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: *Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti Tanulmányok*. I. Szerk.: Sarbak Gábor. Budapest, 1994. 81–100.

Pataki Vidor: A péterváradi ciszterciek a középkori Kelenföldön. A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre Gimnáziumának Évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Budapest, 1942. 26–34.

Romhányi Beatrix – Sarbak Gábor – Csengel Péter: *Domus Lapidis Refugii, Vallis S. Anthonii, Vallis Auxilii, Vallis S. Michaelis, Ercsi, Váradhegyfok*. In: *Monasticon Cartusiense II (Analecta Cartusiana 185:2)*. Szerk.: James Hogg – Gerhard Schlegel. Salzburg, 2004. 61–76 88–94 102–113 149–150 152–153.

Romhányi Beatrix: Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez. (Eine alt-neue Quelle zur Geschichte der Siebenbürger Dominikaner). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004. 235–247.

Romhányi, Beatrix: L'ordre paulinien et l'innovation agraire en Hongrie (XIV–XVe siècles). In: *L'innovation technique au Moyen Age. Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale*. Szerk.: Patrice Beck. Paris, 1998. 46–48.

Romhányi Beatrix, F.: Pálos gazdálkodás a XV–XVI. században. (megjelenés alatt)

- Romhányi, Beatrix: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: *Annual of Medieval Studies at the CEU*. 1993–1994. Szerk.: Sággy Marianne. Budapest, 1994. 180–204.
- Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: *Mons Sacer 996–1996. I.* Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 515–526.
- Valter Ilona: Quelques établissements protoindustriels en Hongrie. In: *L'espace Cistercien*. Szerk.: Léon Pressouyre. Paris, 1994. 391–400.
- Watzl, Hermann: Der Plan einer Verlegung der Cisterce Heiligenkreuz von Wienerwald nach Westungarn in den Jahren 1206 bis 1209. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 34 (1958/60). 106–119.
- Weinrich, Lorenz (kiad.): *Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra*. Roma–Budapest, 1999.

